

Jaap Kaas en de Joodsche Kunstnijverheidsschool

Vanuit zijn ziekbed aan de Nieuwe Keizersgracht hoorde Kaas het rumoer van 22 en 23 februari, de eerste grote razzia's op het Jonas Daniël Meyerplein, gevolgd door de schoten van 25 en 26 februari, de Februari-staking. Toen hij na 9 weken uit het ziekenhuis ontslagen werd, was de gehele maatschappelijke orde gewijzigd naar Duits model. De politiek van een op vernietiging gerichte isolatie was begonnen.¹¹ Onder dwang was er een aparte joodse staat gevormd, met een eigen regering, eigen instituten, eigen krant, eigen winkels. Nadat op 1 september 1941 de scheiding tussen joden en niet-joden ook het onderwijs trof, werd onder leiding van de Centrale Commissie voor het Joodse Onderwijs – het 'onderwijsministerie' van de Joodse Raad (de 'regering') – een aantal scholen opgericht waarmee men de voortgang van het onderwijs aan joodse leerlingen hoopte te waarborgen. Voor de handhaving van het moreel van zowel leerlingen als docenten achtte men dit van onschatbare waarde.¹² Ook op Jaap Kaas werd een beroep gedaan vanuit de joodse gemeenschap waarmee hij tot dusverre nauwelijks iets te maken had gehad. Zo gaf hij korte tijd les in het boetseren aan een van de drie nieuw opgerichte ambachtsscholen, de A.B. Davids-school in de Valckenierstraat 39.¹³

Datzelfde najaar vatte grafisch industrieel en kunstbeschermmer W.A. van Leer het plan op om een joodse kunstnijverheidsschool te stichten. In samenwerking met enkele vooraanstaande kunstenaars, waaronder Kaas, werden de plannen uitgewerkt.¹⁴ Kaas had aanvankelijk geweigerd mee te werken. Door een aparte joodse school in het leven te roepen werkte je mee aan een door de vijand afgedwongen situatie, vond hij, maar door de smeekbeden van de 'ontheemde' leerlingen liet hij zich alsnog overreden.¹⁵ Kaas'

grote theoretische en praktische kennis, zijn jarenlange ervaringen in het onderwijs en zijn grote inzet maakten hem geschikt voor het directeursschap van de school. Na enige stagnatie in de uitvoering van de plannen – tijdens een voorbereidende vergadering overleed geheel onverwachts W.A. van Leer – werd begin december 1941 de Middelbare Joodse Kunstnijverheidsschool 'W.A. van Leer' geopend.¹⁶

De school was een niet-commerciële stichting en stond onder auspiciën van de Joodse Raad. In de praktijk bepaalde de dagelijkse leiding zoveel mogelijk een eigen koers en het schijnt dat de school apart stond van het overige joodse onderwijs. In het archief van de Joodse Raad komt zij, op een enkele vermelding na, niet voor.¹⁷ Meer contact bestond er met het Instituut voor Kunstnijverheidsonderwijs, dat in onderwijstechnisch opzicht als voorbeeld diende en waar tenslotte de meeste docenten en leerlingen vandaan kwamen. Ook met het bedrijfsleven onderhield de school goede banden. Papierhandel Proost & Brandt, Lettergieterij Tetterode, Keramische Industrie Goedewagen en Woninginrichting Asscher & Co stelden belangeloos en volop materialen en gereedschappen ter beschikking. Artis leverde geregeld levende modellen voor de tekenklas. Voor enige opschudding zorgde een jonge alligator die, de bek gesnoerd door een ijzerdraadje, achterop een fiets vervoerd werd. Het Zoölogisch Museum stond skeletten en opgezette dieren in bruikleen af en van het Instituut voor Kunstnijverheidsonderwijs werden beelden en portretten uit de gipsencollectie geleend. Het schoolbestuur werd gevormd door prof. dr. H. Frijda, voorzitter, mr. dr. F.M. Cohen, secretaris, M.B.B. Nijkerk, penningmeester, mevr. B. van Leer-de Jongh, B. Elzas en L. Hirschel. Alle financiële zaken werden behartigd door de Comfina, de Commissie ter behandeling van financiële aangelegenheden, een onderdeel van de Joodse Raad. Het maximale maandsalaris was door de Duitsers vastgesteld op f 250,-. De meeste leerkrachten kwamen hiervoor niet in aanmerking omdat zij, als ex-werknemers van andere scholen, wachtgeld ontvingen.

De leerlingen (15 tot 20 jaar) waren afkomstig uit het voortgezet en kunstnijverheidsonderwijs. Het schoolgeld

Bestuur, leerkrachten en leerlingen
van de Middelbare Joodse
Kunstnijverheidsschool 'W.A. van
Leer', 13 april 1942.

bedroeg *f* 150,- maar kinderen van onvermogenen hoefden niet te betalen. De basis van het lespakket werd gevormd door de vakken beeldhouwen (Kaas), binnenarchitectuur (Hein Salomonson, Sal Asscher, De Casseres), goud- en zilvermeden (Jos. B. Citroen), grafiek en reclame (Fré Cohen, Jo Spier, E. Reitsma-Valença), decoratief-tekenen (Annie Wiesebron), mode-tekenen (mevr. Harrison-Keezer) en pottenbakken (?), aangevuld met cursussen in onder andere fotografie, leerbewerking, letterschrijven en schilderen. In het bijzijn van alle leerlingen werden regelmatig kunsthistorische beschouwingen gehouden. Andere leerkrachten die in verband met de school genoemd worden zijn A. Elzas, M. van Dantzig, Kratzenstein, Wijsenbeek en De Haas.

De eerste maanden van haar bestaan was de school ondergebracht op de tweede verdieping van de Hollandse (toen Joodse) Schouwburg aan de Plantage Middenlaan. 'De Joodse Schouwburg is daardoor een drieledig centrum geworden van Tooneel, Muziek en Nijverheidskunst,' aldus Herman Minkenhof in *Het Joodsche Weekblad*.¹⁸ In april 1942 werd passender onderdak gevonden. De vader van een leerlinge stelde een pand ter beschikking. '(...) een gebouw, welks lokalen en kamers wel een beetje ongeregeld door elkaar liggen, maar dat in schier alle leslokalen een licht ontvangt, dat men bijna ideaal zou kunnen noemen voor een dergelijke onderwijsinrichting. Het smalle huis, waarin de school is gevestigd, staat aan de Kloveniersburgwal 15. Het was voor het tot school voor a.s. kunstnijveren en beeldende kunstenaars werd bevorderd een dassenfabriek; (...). Beneden, op den beganen grond - men valt er met de deur in huis - is de beeldhouwklasse, daarachter ligt het glazen kantoorhokje, waar de secretaresse van den directeur, mej. mr. Zwalef, de administratie verzorgt; een achtertrapje op en men is in de gezellige kamer van den directeur, den heer J. Kaas, die ons samen met den voorzitter van het schoolbestuur, prof. dr. H. Frijda, het frissche gebouw liet zien en ons een en ander van het werk op de school en de vooruitzichten vertelde. Toen de school geopend werd had men nog geen 40 leerlingen, thans hoopt men den nieuwen cursus, die 17 Augustus een aanvang neemt te beginnen met ruim 70 leerlingen. (...) Er

neerscht een prettige geest op de school, dat merkte men reeds dadelijk als men een klas betrad. Hier wordt ernstig gewerkt. Hier ontvangt de aanstaande kunstnijvere en kunstenaar een degelijke opleiding. En mochten er jongelui van buiten naar Amsterdam komen, dan weten de ouders, dat hier de kinderen met aanleg in deze richting in veilige handen zijn. Plaats is er nog wel, al heeft men over den toeloop heelemaal niet te klagen.' Optimistische berichtgeving in *Het Joodsche Weekblad* van 10 juli 1942.

Een kunstnijverheidsschool in de gewone zin zou de W.A. van Leerschool nooit worden. Men leefde er van dag tot dag. De school vormt vooral een goed voorbeeld van de wijze waarop van joodse zijde pogingen zijn gedaan het moreel te handhaven en zo weerstand te bieden. Volgens oud-leerling Leo Schatz heerste er een geweldige sfeer. Voor de meesten gold dat zij voor het eerst geconfronteerd werden met hun joodse afkomst. Als lotgenoten vond men steun bij elkaar en de school werd een verzamelpunt van jongeren. De school diende twee doelen. Ten eerste werd er op gedegen wijze door een bekwaam lerarencorps onderwijs gegeven aan een groep jonge mensen die zo in staat bleven zich verder te ontwikkelen en niet geïsoleerd raakten. Ten tweede had de school praktisch nut, in een tijd waarin werklozen en ontheemden als eersten voor de bijl gingen. Het beleid van Kaas was erop gericht alle leerlingen toe te laten en zoveel mogelijk leerkrachten aan te trekken. Op papier bestond het lesprogramma uit een hoeveelheid aan vakken, waarvan er in werkelijkheid maar een gedeelte werd gedoceerd. Voorafgaand aan het gesprek drukte Kaas de sollicitanten op het hart zich vooral te specialiseren in, voor de school, nieuwe vakken. Onmisbaarheid voor de gemeenschap betekende, voorlopige, vrijstelling van deportatie. In een enkel geval stuitte dit beleid op verzet van een der drie ambachtsscholen die ook alles in het werk stelden om hun onmisbaarheid te bewijzen.

De sfeer in de school was bedrukt naarmate de razzia's toenamen. Iedere dag wachtte men met spanning af wie er wel en wie er niet zouden opdagen. In zijn mémoires geeft Sal Asscher, ex-onderdirecteur van de school, een beeld van

de gespannen situatie. 'Op een middag waren gedurende de lessen waarschuwingen binnengekomen. De "Grüne" waren weer op drijfjacht, de groenen, de aanduiding voor de gehate en gevreesde "Ordnungspolizei". (...) In de kamer van de directeur waren problemen besproken. Wat even tevoren nog belangrijk had geschieden, verbleekte nu. De directeur droeg Samouel (Sal Asscher, J.T.) op de leerkrachten te waarschuwen dat ze door moesten gaan met lesgeven tot het sein veilig kon worden gegeven. De leerlingen begrepen waarom er die middag doorgewerkt moest worden. Het was aan de gezichtjes te zien. Sommigen trokken wit weg. Toch heeft nooit een jongen of meisje in de klas de zelfbeheersing verloren. Het deel uitmaken van de groep schonk kracht. Een enkele keer kwam het voor dat een meisje de klas uitvluchtte. Ze werd dan door een vriendin gevolgd. In een hoekje huilde ze dan terwijl het andere kind probeerde haar te troosten.'¹⁹ Ondanks het feit dat de razzia's soms pal voor de deur plaatsvonden zijn de Duitsers de school nooit binnengegaan.

De school kende ook periodes waarin ze bijna op een normale school leek, met bijbehorende zaken als conflicten tussen dagelijkse leiding en bestuur, gezagsondermijning door leerlingen en zo nu en dan een feest. Op 5 december 1941 speelde Leo Schatz voor sinterklaas. Het kruis op zijn mijter was vervangen door een davidster en sint sprak zijn gehoor toe in onvervalst jiddisch-Amsterdams. Uit erkentelijkheid voor zijn grote inzet kreeg Kaas bij deze gelegenheid een album aangeboden, dat was samengesteld door de leraren en leerlingen. Dit bewaard gebleven document is gevuld met tekeningetjes waarmee de algemene situatie, de gemeenschappelijke afkomst, gewoonten en uitspraken van leraren en bepaalde voorvallen uit de geschiedenis van de school op de hak worden genomen.²⁰

Onderlinge tegenstellingen bleven ook in deze, toch uitzonderlijke, situatie normaal voortleven. Leraar Kratzenstein bijvoorbeeld, een gevluchte Duitse illustrator, kon geen orde in zijn klas bewaren. Zijn autoritaire, typisch Duitse optreden werkte op de lachspieren van de leerlingen. Toen Kratzenstein eens hun werk inspecteerde en constateerde dat nog

Aan de „Middelbare Joodsche Kunstnijverheidsschool
W. A. van Leer”, Amsterdam, worden gevraagd:

LERAREN (ESSEN) voor

BINNENHUIS-ARCHITECTUUR (14 uur per week);
RECLAME EN GRAFIEK (13 uur per week);
MODETEKENEN (6 uur per week);
MEUBELMAKEN (6 uur per week);
HANDTEKENEN (3 uur per week);
FOTOGRAFEREN (3 uur per week);
TEXTIEL ONTWERPEN (3 uur per week);
ETALEREN (3 uur per week);
LETTERSCHRIJVEN (3 uur per week);
DUITS EN FRANS (elk 1 uur per week);
KUNSTGESCHIEDENIS (2 uur per week).

Sollicitaties met afschriften van bevoegdheden en verdere gegevens te richten aan den Secretaris van het Bestuur, Dr. F. M. COHEN, Heerengracht 460, Amsterdam C.

Eerste en laatste advertentie van de school in *Het Joodsche Weekblad*, resp. 21-11-1941 en 4-12-1942.

Middelbare Joodsche Kunstnijverheidsschool „W. A. VAN LEER”

(onder auspiciën van den Joodschen Raad voor Amsterdam)

Gelegenheid tot aanmelding voor een beperkt aantal leerlingen voor:

BEELDHOEWEN, BINNENARCHITECTUUR,
GOUD- EN ZILVERSMEDEN,
GRAFIEK EN RECLAME, POTTENBAKKEN.

Ook ZONDAGSCURSUSSEN:

KUNSTGESCHIEDENIS, SCHILDEREN,
BINNENARCHITECTUUR, LEEBWERKING.

Aanmelden bij den Directeur, J. Kaas, op diens spreekuren:
Dinsdag en Vrijdag van 9—10 uur en Maandag van 3.30—4.30
uur, Kloveniersburgwal 15. 7357

niemand een potlood op papier had gezet stormde hij woedend de klas uit om even later terug te keren met de onderdirecteur. Op dat moment had iedereen zijn tekenbloc weer omgekeerd en zat vlijtig te werken. Een voorval tenslotte dat misschien wel typerend is voor de grimmige situatie waarin humor vaak het enige middel was om de draad weer op te nemen was een toespraak van voorzitter Frijda die achteraf voor veel hilariteit zorgde. Voor een gehoor van leraren en leerlingen sloot hij zijn ernstige en bemoedigende woorden af, met een citaat van Werumeus Buning: ‘En de boer, hij ploegde voort.’ De volgende dag was Frija spoorloos verdwenen, ondergedoken.

Jaap Kaas was de onbetwiste leider, hij droeg de school. Ondanks zijn positie stelde hij zich amicaal op tegenover de leerlingen. De status van directeur had hij niet geambieerd en voor buitenstaanders was het later een verrassing te horen dat Kaas de leiding over de school had gehad. Hij was er met tegenzin aan begonnen maar vond dat, nu het zover gekomen was, er maar het beste van gemaakt moest worden. Asscher over Kaas als leider van de school: ‘De leiding van Jaap Kaas was voortreffelijk. Hij was een groot pedagoog. Zijn kunst nam hij serieus en hij verlangde ook dat de leerlingen ernstig zouden studeren. Onder zijn bekwaam bestuur was de sfeer uitstekend. Ontstond er een enkele keer een

conflict tussen de docenten, dan wist hij de controverse met tact op te lossen. Voordat de lessen begonnen, werden gymnastiekoefeningen gedaan. Hij turnde dan voor. Op ernstige ogenblikken verzamelde hij de leerlingen en sprak ze toe. Met zijn joodse afkomst had hij zich weinig bezig gehouden, maar door de abnormale omstandigheden werd hij er nu toe gedwongen. De manier waarop hij zijn toespraken hield, maakte ook op de docenten diepe indruk.

“Probeer jullie eigenwaarde niet te verliezen,” drukte hij de toehoorders op het hart. “Laten jullie je niet ontmoedigen. De groep waartoe we behoren, heeft vele geniale geleerden voortgebracht. Door hun studies worden dagelijks ontelbare levens gered en wordt veel menselijk lijden verzacht. De groep waartoe we behoren, heeft grote musici voortgebracht. En al worden hun boeken verbrand zoals dat al eerder in de geschiedenis is voorgekomen, hun geest zal blijven voortleven. Al worden de werken van joodse beeldende kunstenaars nu uit de musea verwijderd, eens zullen ze hun plaatsen aan de wanden weer innemen. De westerse cultuur is voor een belangrijk deel voortgekomen uit de wetten die het joodse volk werden geopenbaard. Denken jullie maar aan de tien geboden. Vergeet die dingen nooit! Laten we proberen de kracht op te brengen onder de diepste vernederingen ons hoofd niet te buigen. In een normale samenleving kunnen we onze eigen identiteit bewaren, in de wereld van nu is dat een levensgevaarlijke zaak geworden. Maar wees ervan overtuigd dat eens deze benauwde droom voorbij zal zijn en dat jullie weer als vrije mensen zullen kunnen leven. Wees nu waakzaam en doe alles wat mogelijk is om het ogenblik van de bevrijding te kunnen beleven.”²¹

Over de afloop van de Van Leer-school is weinig bekend. Een verslag van de inspecteur van het nijverheidsonderwijs (van de Joodse Raad), gedateerd 1 februari 1943, vormt het laatste bericht van haar bestaan.²² Er zijn dan nog circa 60 leerlingen ingeschreven waarvan er meestal tussen de 20 en 40 aanwezig zijn. Er wordt ernstig gewerkt, ook in de klassen waar leerkrachten afwezig zijn ‘door bijzondere omstandigheden’. Het herhaaldelijk wisselen van leerkrachten door ‘verdwijnen’ werkt natuurlijk belemmerend. De totaalin-

druk is: ‘rustig, serieus werken. Tempo niet heel intensief. Goede geest van inwendige samenwerking en bereidheid tot samenwerking naar buiten.’ De optimistische bewoordingen waarin het rapport is opgesteld doen vreemd aan. Verschillende bestuurders, docenten en leerlingen waren immers al ondergedoken of op transport gesteld. De grote razzia’s in mei en juni 1943 (Amsterdam-Oost en Zuid) zullen de school de genadeslag hebben toegebracht. Als hoofd van een onderwijsinstelling behoorde Kaas tot degenen die tot op het laatst ‘gesperd’ waren (d.w.z. vrijgesteld van deportatie). Het fel begeerde stempel in het persoonsbewijs voorkwam op het laatste moment dat zijn vrouw naar Westerbork vertrok. Eind juni 1943 trok Kaas als laatste de deur van de school voorgoed achter zich dicht. De Middelbare Joodse Kunstnijverheidsschool ‘W.A. van Leer’ had anderhalf jaar bestaan. Begin juli doken Kaas en zijn vrouw onder. Eind september werd de Joodse Raad opgeheven, zijn beide voorzitters werden gedeporteerd.

deze pagina's (83 – 87) zijn afkomstig uit
Leven en werk van beeldhouwer-tekenaar
JAAP KAAS, door Jan Teeuwisse gepubliceerd
in 1987 ter gelegenheid van een expositie van Kaas' werk in het Amsterdams Historisch Museum (april – juni 1987) uitgeverij impress BV Utrecht

relevante noten :

- 12 : Teeuwisse beroept zich op Presser, maar wij weten ondertussen dat de scholen niet door de Joodsche Raad werden gesticht.
- 13 : de A.B. Davidsschool was niet ‘een van de drie nieuw opgerichte ambachtsscholen’ maar werd wel vanaf september 1941 verjoodst.
- 14 : andere medeoprichters waren o.m Fré Cohen en Hein Salomonson.
- 16 : Teeuwisse wijst er op dat ‘in de literatuur’ de school nauwelijks wordt genoemd. (gezamenlijk doen we dus een poging óók deze joodse school te documenteren)